

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 38, Autumn 2023

The Study of Shahrizor in the Sassanid Period; based on Historical Sources and Archaeological Documents

Davood Abian¹, Farzad Mafi²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26308.2488>

Received: 2022/05/26; Accepted: 2022/09/28

Type of Article: **Research**

Pp: 69-94

Abstract

Shahrizor is a vast plain in the eastern part of Iraqi Kurdistan, located near the western borders of Iran, which had a good deal of importance during the Sassanian period because of its location in the middle of the road from the Sassanian capital of Ctesiphon to the famous fire temple of Azar Goshnasb in Shiz (present-day Takht-e Soleiman). The name of this place has been mentioned in the Sassanid contemporary sources, including the important inscription of Narseh in Paikuli, as well as the book of *Karnameh-ye Ardeshir-e Babakan* and Syriac texts. According to the bilingual inscription (Pahlavi and Parthian) of the Paikuli Tower, this place was called “Syārazūr” during the Sassanid period and was one of the areas whose inhabitants were present at the celebration of the Narseh victory in Paikuli. Despite the importance of this region in the studies of the Sassanid period, so far little attention has been paid to it, especially by Iranian researchers. This research, based on library studies, has studied Shahrizor in the Sassanid period based on historical sources and the results of the archaeological excavations. For this purpose, assuming that the Shahrizor plain was important during the Sassanian period due to various political, economic and religious aspects, we answer the questions about the reasons for the importance of this place, its appearance in the Sassanian period, and the location of its main settlement based on the historical texts and archaeological results of surveys and excavations. Some of the natural and geographical features of the Shahrizor plain are its average height (about 500-600 m above sea level), fertile soil and access to important water-rich rivers such as Tanjero, Little Zab and Sirwan, as well as numerous permanent springs. Based on the results of the archeological surveys and excavations, Bestansur, Gerd-i Kazhaw and Gird-I Qalrakh are the important sites of the Shahrizor plain which have an archaeological layer of Sasanian settlement. In addition, the site of Yasin tepe has been introduced as the main candidate for the Sassanid and early Islamic city of Shahrizor due to its large size. However, the site of Gird-I Qalrakh, which, according to the results of the excavations, has significant data from this period, can also be one of the proposed options for the main settlement of Shahrizor.

Keywords: Iraqi Kurdistan, Shahrizor, Sasanian Period, Syārazūr.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Archeology, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran (Corresponding Author)

Email: farzad_mafi@yahoo.com

Citations: Abian, D. & Mafi, F., (2023). “The Study of Shahrizor in the Sassanid Period; based on Historical Sources and Archaeological Documents”. *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(38) 69-94. DOI: 10.22084/nb.2022.26308.2488

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4781.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

In some contemporary Sasanian sources, there are mentions of Shahrizor. For example, in the book of *Karnameh-ye Ardashir-e Babakan*, which has been written in the HYPERLINK "https://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Persian" "Middle Persian language, it is mentioned the allegiance of "Yazdankert Shahrizori", the ruler of Shahrizor with HYPERLINK "https://en.wikipedia.org/wiki/Ardashir_I" Ardashir I (180–242 AD), the founder of the HYPERLINK "https://en.wikipedia.org/wiki/Sasanian_Empire" Sasanian Empire (Farawashi, 1354: 55). Also, in the Syriac texts of the fifth century AD, contemporaneous with the Sassanid period, have been mentioned the efforts of a Christian monk named Sābā Gūšnāzdād to change the religion of a group of Kurds in Shahrizor and build churches in this area (Potts, et al. 2018: 124). The most important Sasanian inscription in which Shahrizor is mentioned as Syārazūr is the monumental inscription of Narseh in Paikuli.

However, most of the historical information about the Shahrizor comes from the historical and geographical books of the early Islamic period, such as those by Ibn Khordadbeh, Ibn Ruṣṭah, Balazeri, Ibn Faḡih etc. For example, most Islamic sources attribute the construction of Shahrizor to the Sassanian king Peroz I (459-484) (Ibn Faḡih, 1379: 12; Moṣṭofi, 1362: 108; Badlisi, 1377: 477). In addition, the mentioned sources also refer to the massacre of the Zoroastrian Hirbods of Shahrizor after the conquest of the city by the Muslim Arabs (Hamawi, 1380: 49). This indicates that the city was a center for Zoroastrian priests and their religious activities in the late Sassanid period. According to Muslim geographers, this place was also called Nimrah, because it was located halfway from HYPERLINK "<https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Mada%27in>" al-Mada'in (Ctesiphon) to the fire temple of Azar Goshnasb (Shiz, present-day Takht-e Soleiman) (Ibn Ruṣṭah, 1892: 164; Ibn Khordadbeh, 1889: 24; Moṣṭofi, 1362: 107) and on the east-west route, it was located on the way from Hamedan to Mosul and Erbil. It was customary for every Sassanid king who came to the throne to cross this way on foot to reach the great fire temple of Shiz for Pilgrimage.

Some other information about Shahrizor comes from the Islamic texts, including its distance from other cities in the region of Jibal (mountains), climatic and anthropological features, etc.

Archaeological evidence

The remains of the Sassanid settlements have been discovered at eight sites of the Shahrizor plain, including Gerd-i Kazhaw (Tamm et al. 2018), Bestansur (Cooper and Welton, 2019: 11; Mudd, 2016: 44), SSP 4 (Altaweel et al., 2012: 27), SSP 5 (Altaweel et al., 2012: 27), Tell Begum (Nieuwenhuyse, 2016: 120), Gird-I Qalrakh (Wicke, 2020: 463-78), Sutik Tape (Altaweel et al., 2012: 27), and Bakr Awa (Miglus et al., 2013: 67&73; Miglus, 2016: 237; APKRI, 2015: 7).

Gerd-i Kazhaw is a relatively small site, from which have been discovered the remains of defensive architecture, a columned building and artifacts and objects of the Sassanid period, including stamped pottery and a coin of the Sasanian king Kavad I (488 to 531) (Tamm et al., 2018). Although the importance of Bestansur is mainly due to its Neolithic settlement, a small stone structure from the Sassanid period has been discovered at this site (Cooper and Welton, 2019: 11; Mudd, 2016: 44).

According to the Geomagnetic Survey, Gird-I Qalrakh is an ancient-walled city with an area of about 15 hectares. An interesting structure from the Sassanid period has been excavated at this site, where 13 loom weights were discovered made of secondarily baked clay. Also, one worn stamp-seal and sixteen rather fragmentary stamp seal impressions have been discovered in this room, some of them bear impressions of textile on one surface, which probably indicates that these might have originally been attached to bundles of cloth. The excavator believes that the remains of a textile workshop along with the effect of stamp seals for goods in Gird-I Qalrakh suggests textile production on a larger, non-domestic scale, which was not expected at such a small site like Gird-I Qalrakh (Wicke, 2020: 463-78). Evidence of the Sassanid period from the site of Bakr Awa is limited to a few pottery fragments discovered from trenches that do not have any associated settlement layers (Miglus et al., 2013: 67&73; Miglus, 2016: 237; APKRI, 2015: 7). Only Sassanid pottery has been identified from the sites of SSP4, SSP5, Tell Begum and Sutik Tape.

Conclusion

The political, religious and economic importance of Shahrizor in the Sasanian era can be traced both through inscriptions and historical texts and through the quantity and quality of its archaeological evidence, including ancient sites, which generally indicate the importance of Shahrizor during this period. Some important excavated sites in the Shahrizor plain, such as

Gerd-i Kazhaw and Gird-I Qalrakh, have layers older than the Sassanian period, especially from the Neo-Assyrian period, which indicates that these sites were not newly founded Sassanian cities. This is contrary to the statement in those Islamic texts that attributed the building of Shahrizor to the Sassanian king Kavad. In the case of the large mound of Yasin Tepe, which is thought to be the Sassanid city of Shahrizor, we should wait for the results of future excavations. In general, Shahrizor, as an important regional center, still has many unspoken stories from the Sasanian period that need more attention.

Acknowledgment

we are grateful to Dr. Iraj Rezaei for studying the article and his guidance.

Observation Contribution

This article is a part of the Ph.D. Tesis of the first Author, the second Author actively participated in the writing of this research as a supervisor.

Conflict of Interest

The Authors of this paper pledge that this paper is the result of an original research and the results of other peoples researches have been used only citing the source.

مطالعه شهر زور در دوره ساسانی؛ برپایه منابع تاریخی و مدارک باستان‌شناختی

داود آبیان^I، فرزاد مافی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26308.2488>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۶۹-۹۴

چکیده

شهرزور، ناحیه‌ای در شرق اقلیم کردستان در شمال عراق، در نزدیکی مرزهای غربی ایران امروزی است که به واسطه موقعیت آن در میانه راه تیسفون، پایتخت ساسانیان به آتشکده معروف «شیز» در تخت سلیمان کنونی، از اهمیت فراوانی برخوردار بوده است. به نام این مکان در منابع هم‌زمان ساسانی، از جمله کتیبه مهم برج یادمانی «نرسی» در پایکولی، کتاب کارنامه اردشیر بابکان، متون سریانی و نیز متون جغرافیایی اوایل دوران اسلامی اشاره شده است. مطابق کتیبه دوزبانه (پهلوی، پارتی) برج پایکولی، این مکان در دوره ساسانی «سیارزور» نام داشت و از جمله نواحی بود که ساکنان آن به استقبال شاه نرسی شتافتند. با وجود اهمیت این منطقه در مطالعات دوره ساسانی، تاکنون توجه چندانی به شناسایی آثار و بقایای آن براساس متون تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی، به ویژه از جانب پژوهشگران ایرانی نشده است. این پژوهش که به شیوه تاریخی-تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای به انجام رسیده است، به مطالعه شهرزور در دوره ساسانی پرداخته است. برای این منظور، با فرض آن که دشت شهرزور در دوره ساسانی از جنبه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و مذهبی دارای اهمیت بوده است، به طرح پرسش‌هایی درباره دلایل اهمیت این مکان، سیمای شهرزور در دوره ساسانی و مکان‌یابی استقرار اصلی آن و پاسخ به پرسش‌ها براساس متون تاریخی و نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی پرداخته شده است؛ از جمله شاخصه‌های طبیعی و جغرافیایی دشت شهرزور، ارتفاع متوسط آن (حدود ۶۰۰-۵۰۰ متر از سطح دریا)، خاک حاصلخیز و دسترسی به رودخانه‌های مهم و پرآب چون تانجرو و چشمه‌های دائمی پرشمار است. براساس نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی که تاکنون منتشر شده است، محوطه‌های بستان‌سور، گردی‌کژاو و گردی‌قالرخ، از جمله محوطه‌های مهم دشت شهرزور با لایه‌های استقرار دوره ساسانی به شمار می‌روند. گمانه‌زنی‌ها برای مکان‌یابی شهرزور در دوره ساسانی و اوایل اسلامی، عمدتاً بر محوطه یاسین تپه متمرکز بوده است، اما محوطه گردی‌قالرخ که براساس نتایج کاوش‌ها دارای آثار قابل توجهی از این دوره است نیز می‌تواند یکی از گزینه‌های پیشنهادی برای استقرار اصلی شهرزور باشد.

کلیدواژگان: اقلیم کردستان، عراق، شهرزور، ساسانی، سیارزور.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران
II. استادیار گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران (نویسنده مسئول).

Email: farzad_mafi@yahoo.com

ارجاع به مقاله: آبیان، داود؛ و مافی، فرزاد، (۱۴۰۲). «مطالعه شهر زور در دوره ساسانی؛ برپایه منابع تاریخی و مدارک باستان‌شناختی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۸(۱۳): ۶۹-۹۴. DOI: 10.22084/nb.2022.26308.2488

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_4781.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

دوره چهارصد ساله حکومت ساسانیان یکی از نقاط عطف در تاریخ ایران و منطقه خاور نزدیک به شمار می‌رود. منطقه شمال عراق، که به «اقلیم کردستان عراق» موسوم است، در دوره ساسانیان، یکی از بخش‌های اصلی قلمرو شاهنشاهی ساسانی به شمار می‌رفت. شهرزور یکی از نواحی مهم این منطقه بود که متون و منابع تاریخی، اطلاعاتی درباره وضعیت آن در دوره ساسانی به دست می‌دهند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۵۸؛ ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۲۳؛ بروسوی، ۱۴۲۷: ۴۲۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۸۸؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۴؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۷). براساس نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی، پیشینه استقرارهای دشت شهرزور به دوره پیش از تاریخ می‌رسد. بستان سور یکی از سایت‌های بسیار مهم این دشت به شمار می‌رود که در فهرست جهانی یونسکو قرار دارد و قدمت آن به دوره نوسنگی قدیم می‌رسد (Matthews et al., 2020). هدف از این پژوهش، مطالعه ناحیه شهرزور در دوره ساسانی برپایه منابع و متون تاریخی و شواهد و مدارک باستان‌شناسی است. در بخش منابع تاریخی به منابع هم‌زمان دوره ساسانی شامل کتیبه‌ها و متون پهلوی و کلاسیک غرب توجه شده است. به علاوه بخش مهمی از اطلاعات شهرزور در دوره ساسانی از قبیل نام بانی شهر و نقش و اهمیت این ناحیه در جغرافیای سیاسی دوره ساسانی، از طریق متون و منابع اوایل دوران اسلامی گردآوری و بازسازی شده است. باتوجه به نزدیکی زمانی، اطلاعات جغرافی دانان قرون اولیه اسلامی درباره ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی شهرزور می‌تواند در بازسازی ویژگی‌های مشابه همین منطقه در دوره ساسانی مؤثر باشد. در بخش باستان‌شناسی مهم‌ترین محوطه‌ها یا آثار ساسانی که در دشت شهرزور شناسایی یا کاوش شده‌اند، مورد مطالعه و بررسی قرار خواهد گرفت.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های این پژوهش عبارت است از: ۱. منابع تاریخی هم‌زمان و نیز منابع اوایل دوران اسلامی چه اطلاعاتی را درباره شهرزور در دوره ساسانی در اختیار می‌گذارند؟ ۲. نتایج کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناسی، چه اطلاعاتی را درباره دشت شهرزور در دوره ساسانی در اختیار می‌گذارند؟ ۳. کدام یک از محوطه‌های این منطقه گزینه مناسب‌تری برای مکان‌یابی شهرزور دوره ساسانی و اوایل اسلامی است؟

روش پژوهش: پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای و تحلیلی انجام شده است. فرض ما بر آن است که باتوجه به موقعیت جغرافیایی دشت شهرزور، ناحیه مذکور در طول دوره ساسانی به لحاظ سیاسی، اقتصادی و مذهبی دارای اهمیت بوده است.

پیشینه پژوهش

باوجود اهمیت تاریخی منطقه شهرزور در زمینه مطالعات ایران‌شناسی، در حکم یک دشت مهم در مجاورت مرزهای غربی ایران امروزی، که بخشی از پیشینه تاریخی و فرهنگی ایران باستان در دوره ساسانی را در دل خود جای داده است، اما تاکنون پژوهشگران ایرانی توجه چندانی به مطالعه منطقه مذکور، به‌ویژه در

دوره ساسانی، نشان نداده‌اند و انعکاس نتایج پژوهش‌های صورت گرفته نیز در محافل علمی باستان‌شناسی داخل ایران بسیار کم‌رنگ بوده است. تنها در چند مقاله فارسی که به وقایع تاریخی ناحیه شمال عراق، به صورت کلی، اختصاص دارد، اشاره مختصری هم به منطقه شهرزور در دوره ساسانی شده است، که از جمله این مقالات، بازسازی تقابل میان ایران و روم در شمال عراق (سان احمد و سلیمی، ۱۳۹۸) و وضعیت آئین مسیحیت و پیروان آن در شمال عراق در طول دوره ساسانی و پس از آن بوده است (آزادی نژاد و همکاران، ۱۴۰۰). اما در دو دهه اخیر به دلیل تمرکز باستان‌شناسان غربی بر منطقه شمال عراق، بررسی‌ها و کاوش‌های قابل توجهی در منطقه شهرزور صورت گرفته است که نتایج برخی از آن‌ها نیز منتشر شده است. این موضوع به ویژه از سال ۲۰۰۹م. با به‌کارگیری روش‌های نوین در زمینه پژوهش باستان‌شناختی، به ویژه در زمینه باستان‌شناسی منظرشناسی (لندسکیپ) و پژوهش چندرشته‌ای مشهود بوده است (Bonacossi & Iamoni, 2015).

از جمله مهم‌ترین کاوش‌های دشت شهرزور در سال‌های اخیر که به کشف آثاری از دوره ساسانی منجر شده، می‌توان به کاوش‌های «گردی کژاو» توسط هیأت دانشگاه مونیخ در سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۷م. (Tamm et al., 2018)، کاوش‌های «بستان سور» توسط هیأت دانشگاه ریدینگ در سال‌های ۲۰۱۹-۲۰۱۲م.، کاوش‌های «گردی قارخ» توسط هیأت باستان‌شناسی دانشگاه فرانکفورت در سال ۲۰۱۶م. (Wicke, 2020: 463-64) و کاوش‌های هیأت دانشگاه هیدلبرگ در «بکرآوا» در سال‌های ۲۰۱۴-۲۰۱۰م. (Kopanias et al., 2015: 7) اشاره کرد. با این حال پژوهش‌ها و انتشارات هیأت‌های خارجی نیز موردی و صرفاً حاصل بررسی یا کاوش یک محوطه یا اثر خاص بوده و تاکنون هیچ پژوهش فراگیری درباره اهمیت شهرزور و مطالعه ویژگی‌های این مکان در دوره ساسانی منتشر نشده است و پژوهش حاضر نخستین موردی به شمار می‌رود که به این مهم پرداخته است.

مشخصات جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

منطقه‌ای که امروزه از آن با عنوان دشت «شهرزور» (گردی: شاززور) یاد می‌شود، دشت وسیع و حاصلخیزی به ابعاد حدود ۵۸×۴۰ کیلومتر است که در مختصات 35° تا 28° عرض شمالی و 45° تا 20° طول شرقی در دامنه‌های غربی رشته‌کوه‌های زاگرس و اورامانات، در نزدیکی مرزهای غربی ایران امروزی، در فاصله ۴۰ کیلومتری جنوب شهر سلیمانیه در اقلیم کردستان عراق واقع شده است. دریاچه دربندیخان که یک دریاچه مصنوعی است بخش مرکزی و جنوبی این دشت را اشغال کرده است (Wicke, 2020: 463; Bosworth et al., 1997; Al Mashhadani et al., 2009). دشت شهرزور از جانب رشته‌کوه‌های غربی زاگرس، از جمله کوه قره‌داغ احاطه شده و فقط از چند نقطه امکان دسترسی به آن فراهم است. دشت شهرزور در مسیر شرق به غرب، بر سر راه ارتباطی فلات ایران به سرزمین باستانی آشور قرار دارد. دشت شهرزور از زمان‌های کهن پیش از تاریخ تا به امروز مسکونی بوده و امروزه نیز چندین شهر و شهرک چون حلبچه و سیروان و سید صادق و عربت و خرمال در

آن واقع است (محمدامین، ۲۰۱۴: ۶۴). مهم‌ترین رودی که دشت شهرزور را سیراب می‌کند، «تانجرو» نام دارد که به رود سیروان می‌ریزد. رود معروف «زاب کوچک» نیز در بخش شمال شرقی دشت شهرزور روان است. «قدامه بن جعفر» (وفات: ۳۲۸ ه.ق.) درباره این رود نوشته است: رودی از شهرزور می‌آید که به آن «زایین» گفته می‌شود (قدامه، ۱۳۷۰: ۱۱۸). «بروسوی» (مؤلف: ۹۹۷ ه.ق.)، هم گفته است که زاب از کوه‌های شهرزور سرچشمه گرفته و به دجله می‌ریزد (بروسوی، ۱۴۲۷: ۸۵).

شهرزور در دوره ساسانی براساس منابع تاریخی

به جای نام شهرزور، نخستین بار در دوره ساسانی تحت نام «سیارزور»^۱ در کتیبه نرسه (۳۰۲-۲۹۳ م.) در پایکولی اشاره شده است که معرف نام یک استان در ساتراپی ماد است (Altaweel et al., 2012: 15-16). برج کتیبه‌دار پایکولی که در فاصله ۵۰ کیلومتری جنوب سلیمانیه و ۷ کیلومتری غرب دربندیخان واقع شده، از مهم‌ترین منابع کتبی اوایل دوره ساسانی به شمار می‌رود و به یادبود پیروزی «نرسی» (۳۰۲/۳-۲۹۳ م.) بر برادرزاده اش «بهرام سوم» برپا شده است. نرسی که در این زمان در ارمنستان به سر می‌برد، در نبردی بهرام سوم را به قتل رساند و به سمت تیسفون حرکت کرد. اشراف و نجبای ساسانی در پایکولی به انتظار ورود نرسی نشستند و بنای پایکولی به یادبود این رویداد، در محل استقبال، برپا شد. کتیبه پایکولی به دو زبان پارسی میانه (پهلوی) و اشکانی نگاشته شده و به شرح ماجرای نبرد و فهرست بلندی از فرمانروایان و نجبا که به یاری نرسی آمدند، اختصاص دارد. در بند ۳۲ کتیبه پایکولی آمده است: «در این مکان جایی که این بنای یادمانی برپا شد... شاهزادگان، بزرگان و اشراف و میزبانان و ساتراپ‌ها و پارسیان و پارتیانی که در آسورستان، نودشیرگان^۲، گرمای و سیارزور بودند، همه با هم به خایان نیکتر^۳ (پایکولی امروزی) آمدند تا مرا ملاقات کنند...» (Cereti et al., 2019). شهرزور در این زمان بخشی از ساتراپی ماد بوده است (Altaweel et al., 2012: 16; Fetner, 2015). اشاره به نام شهرزور در کتیبه پایکولی حاکی از اهمیت منطقه مذکور در اوایل دوره ساسانی بوده است.

علاوه بر کتیبه پایکولی، از زمان سلطنت «قباد اول» (۵۳۱-۴۸۸ م.) به این سو، از شهرزور به عنوان شهری که در استانی به همین نام واقع شده، یاد شده است (Altaweel et al., 2012: 15-16). در کتاب کارنامه اردشیر بابکان که به زبان پهلوی نگاشته شده، به بیعت فرمانروای این منطقه به نام «یزدانکرت شهرزوری» و سپاهیان او با اردشیر بابکان اشاره شده است (فره‌وشی، ۱۳۵۴: ۵۵). به طور کلی برپایه منابع تاریخی موجود، شهرزور در دوره ساسانی یکی از پنج ایالت ساسانی واقع در ساتراپی ماد بوده است (Bosworth et al., 1997). علاوه بر این، در متون مسیحی قرن پنجم میلادی، هم‌زمان با دوره ساسانی، به تلاش‌های راهبی مسیحی به نام «سابا گوشنزداد»^۴ برای تغییر دین گروهی از گردان شهرزوری و ساختن کلیساهایی در این منطقه اشاره شده است (Potts et al., 2018: 124). شهرزور به دلیل موقعیت جغرافیایی خود، گاهی نیز در مسیر لشکرکشی و تهاجم سپاهیان رومی قرار داشته

است، از جمله آن‌که در سال ۶۲۷ م. «هیراکلیوس»، قیصر روم، در جریان جنگ‌های ایران و روم، به قصد تصرف آتشکده شیز و دستگرد که اقامتگاه «خسروپرویز» بود، از شهرزور گذشت (مشکور، ۱۳۸۹: ۱۱۳۱). جالب آن‌که وضعیت مشابهی درباره شهرزور تا دوره قاجار ادامه داشته است، چنان‌که مطابق متون این دوران، تا پیش از «عهدنامه ارزالروم»، ناحیه مذکور تماماً متعلق به ایران بود، اما پس از انعقاد عهدنامه ارزالروم، منطقه شهرزور و شهر سلیمانیه به دولت عثمانی واگذار شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۹۴۲).

اما بخش مهمی از اطلاعات موجود درباره شهرزور از متون دوران اسلامی، به ویژه کتب مربوط به مورخان و جغرافی‌نویسان سده‌های نخستین اسلامی چون «بلاذری» (وفات: ۲۷۹ ه.ق.)، «ابن خردادبه» (وفات ۳۰۰ ه.ق.) و دیگران حاصل می‌شود (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۵۸؛ ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۲۳). برخی از متون اوایل دوران اسلامی حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره شهرزور دوره ساسانی، از جمله نام بانی شهر و نیز وقایع شهر و منطقه مذکور در هنگام سقوط ساسانیان و حمله اعراب است؛ برای مثال، یک شاعر عرب در شعری که به فتح شهرهای شاهنشاهی ساسانی اختصاص دارد، به قتل عام هیریدان شهرزور توسط اعراب اشاره کرده است:

فلاقت فارس منهم نکالا
و قاتلنا هرابذ شهرزور (حموی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۴۹).
بنا به نوشته بلاذری، فتح شهرزور در زمان خلافت «عمر بن خطاب» روی داد که در اثر آن جمعی از گردان این شهر کشته شدند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۲۹۷). ماجرای قتل هیریدان، حاکی از وجود مراکز مذهبی زردشتی در شهرزور در دوره ساسانی دارد، هرچند که تاکنون بقایای آن از قبیل آتشکده‌ها و آتشدان‌ها از کاوش‌های باستان‌شناسی این منطقه به دست نیامده است. نامه توییخ‌آمیز «یشوع‌یهب سوم» به اسقف شهرزور به نام «یعقوب» نیز از جمله موارد تاریخی قابل توجه مربوط به نخستین دهه‌های پس از سقوط شاهنشاهی ساسانی است که کشمکش‌های دینی شهرزور در این زمان را نشان می‌دهد. این نامه که در حدود سال ۶۴۹/۶۵۰ م. نگاشته شده، حاکی از شورش است که علیه مسیحیان شهرزور رخ داده که به عنوان آخرین تلاش‌های ایرانیان برای مقابله با حاکمان مسلمان تعبیر شده است (آزادی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۹۷). متن نامه حاکی از این است که زردشتیان در آن زمان برای مسیحیان مشکلاتی ایجاد کرده بودند. این مناقشات در اواخر دوره ساسانی متناوباً روی می‌داد (همان).

در متون دوران اسلامی، دو روایت درباره بانی شهر شهرزور ذکر شده است. «ابن فقیه همدانی» (وفات ۳۶۵ ه.ق.)، ساخت شهر مذکور را به «قباد بن فیروز» (۵۳۱-۴۸۸ م.)، پادشاه ساسانی، نسبت داده است (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۲)، که این انتساب توسط «حمدالله مستوفی» (۱۳۶۲: ۱۰۸) و «بدلیسی» (۱۳۷۷: ج ۱، ۴۷۷)، مورخ‌گرد دوره صفوی هم تکرار شده است. علاوه بر آن، برخی مورخان متأخرتر چون «جعفری» (قرن نهم هجری قمری) نیز ساخت این شهر را به «اسکندر مقدونی» نسبت داده‌اند (جعفری، ۱۳۸۴: ۲۷).

در باب وجه تسمیه نام شهرزور روایت‌های مختلفی وجود دارد. یک روایت در باب

وجه تسمیه نام مکان مذکور آن است که «زور بن ضحاک» آن را بنیان نهاد و بنابراین «شهرزور» نام گرفت (بروسوی، ۱۴۲۷: ۴۲۷). حمدالله مستوفی (۱۳۶۲: ۱۰۸) و سپس «شیروانی» (وفات: ۱۲۵۳ ه.ق.، ص ۳۰۳) هم در این باره نوشته‌اند: «پیوسته حکامش اکراد بوده‌اند و هر که را که زور بیشتر بود، حاکم می‌شد». بدیهی است که این وجه تسمیه عامیانه و بسیار سست است؛ اما در کتاب شرفنامه بدلیسی آمده است: «نام این مکان شهر زول بوده که در آخر به شهر زور اشتهار یافت» (بدلیسی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۴۷۷). برخی معتقدند که احتمالاً نام شهرزور از دو واژه ایرانی «شاه/شه» و «رزور» تشکیل شده است که واژه اخیر به معنی «جنگل» است (Brill, 1937). در هر صورت، چنان‌که گفته شد نام رسمی این مکان در کتیبه پایکولی، «سیارزور» بوده است. جالب آن‌که «اعتمادالسلطنه» (وفات: ۱۳۱۳ ه.ق.)، اسم قدیم شهرزور را «سیاروروس» ذکر کرده که یادآور نام این مکان در کتیبه پایکولی است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۰۰). «هرتسفلد» با توجه به نام قدیمی این مکان (سیارزور)، معتقد است که احتمالاً نام مذکور به معنی «جنگل سفید» بوده است که با روایات اسطوره‌ای اوستا، کتاب مقدس زرتشتیان، مرتبط است (Herzfeld & Walser, 1968: 118).

در متون اسلامی به نام شهرزور هم به عنوان یک شهر و هم به عنوان یک ناحیه یا منطقه اشاره شده است (بروسوی، ۱۴۲۷: ۴۲۷). مقدسی (وفات: ۳۸۰ ه.ق.) شهرزور را بخشی از اقلیم چهارم و جزو ناحیه جبال دانسته است (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۸۸). به گفته جغرافی‌نویسان مسلمان، این مکان را «نیمراه» هم می‌گفتند؛ زیرا در نیمه راه مدائن (تیسفون) به آتشکده آذربایجان (شیز، تخت سلیمان کنونی) واقع بوده است (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۴؛ ابن‌خردادبه، ۱۸۸۹: ۲۴؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۷). علاوه بر آن، شهرزور در مسیر شرق به غرب بر سر راه همدان به موصل و اربیل واقع بوده است (بروسوی، ۱۴۲۷: ۴۲۷). پژوهشگران معتقدند که آذرگشنسب، که یکی از سه آتشکده مهم دوره ساسانی به شمار می‌رفت، در شیز یا تخت سلیمان کنونی واقع بود (Boyce, 2011: 475). رسم بود که هر شاه ساسانی که تاج بر سر می‌گذاشت، از این مسیر می‌گذشت تا خود را برای طواف به آتشکده بزرگ شیز برساند. جغرافی‌دانان اسلامی، فاصله شهرزور را از موصل ۶۰ فرسخ، از قصرشیرین ۲۰ فرسخ، از حلوان ۱۲ فرسخ و از دینور ۴ منزل ذکر کرده‌اند (ابن‌خردادبه، ۱۸۸۹: ۱۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۱، ۲۰۹؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۴؛ بروسوی، ۱۴۲۷: ۴۲۷). به نقل از بلاذری (قرن ۳-۲ ه.ق.)، شهر زور و توابع آن هم‌چنان از لواحق موصل بود تا آن‌که در اواخر خلافت «رشید» جدا شد و عامل جداگانه‌یی برای شهر زور و صامغان و درآباد معین گردید (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۶۸). در منابع اسلامی به نام برخی نقاط و مکان‌های متعلق به شهرزور چون: «بیر»، «قنا»، «طیرانشاه» و مستشرف (تپه بلند یا آکروپولیس) اشاره شده است (حموی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۷۸۵؛ اسکندری، ۱۴۲۵: ج ۱، ۱۹۸ و ۳۸۰: ۱۸۶؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۴۲؛ ابن‌فقیه، ۱۳۷۹: ۴۹). هم‌چنین به نقل از مورخان دوران اسلامی، کژدم ناحیه شهرزور به کُشندگی شهرت داشته است (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۶۷؛ بیهقی، ۱۳۶۱: ۳۱؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۶۸). گویند چون «انوشیروان»، پادشاه معروف ساسانی، شهر نصیبین را محاصره کرد، محاصره به درازا انجامید و او دستور

داد تا عقرب‌های «طیرانشاه» را که قریه‌ای است در شهرزور جمع‌آوری نمودند و در میان خمره‌ها گذاشتند و با منجنیق به درون شهر نصیبین انداختند. بدین جهت مردم نصیبین به تنگ آمدند و شهر توسط انوشیروان فتح شد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۴۲).

آثار ساسانی دشت شهرزور براساس نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی

در نتیجه بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی، به‌ویژه در دو دهه اخیر، از هشت محوطه باستانی در دشت بزرگ شهرزور، شواهد و مدارک استقرار در دوره ساسانی به‌دست آمده است.

- گردی کژاو

گردی کژاو، نام تپه کوچکی، متشکل از دو برجستگی شمالی و جنوبی است که در دشت شهرزور، در فاصله حدود ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر سلیمانیه و در فاصله حدود ۲۰۰ متری دهکده بستان‌سور واقع شده است. مساحت کلی محوطه گردی کژاو حدود ۴-۳ هکتار است و در نزدیکی یک چشمه بزرگ و قدیمی واقع شده است. کاوش‌های گردی کژاو، در سال ۲۰۱۵ م.، توسط هیأتی از دانشگاه مونیخ به سرپرستی «ا. تام» آغاز و در سال‌های ۲۰۱۶ و ۲۰۱۷ م. ادامه یافت که در نتیجه آن، شواهد استقراری مربوط به دوره‌های مفرغ و ساسانی از گردی کژاو به‌دست آمد. بررسی ژئومغناطیس، بقایای یک دیوار دفاعی را در دامنه تپه نشان داد که ناحیه‌ای به قطر حدود ۱۱۰-۱۰۰ متر را دربر گرفته و در بخش شمالی آن آثار بناهایی به ابعاد حدود ۱۰×۵ متر وجود داشت. پس از حفر ترانشه، دیواری از خشت و سنگ به ضخامت ۳/۲ متر آشکار شد که بقایای آن هنوز تا ارتفاع حدود چهار متر حفظ شده بود. خشت‌ها دارای ابعاد ۴۲×۴۲ سانتی‌متر، به رنگ قهوه‌ای مایل به قرمز بودند. از درون اتاق‌های مرتبط با این استحکامات، اجاق، ظروف و قطعات سفالی و شیشه‌ای و یک سکه نقره متعلق به قباد اول به‌دست آمد (تصویر ۲).

► تصویر ۱: راست، نمایی از بخش تحتانی دیوار ساسانی در گردی کژاو؛ چپ: ساختمان ستوندار ساسانی مکشوف از برجستگی الف (A) در گردی کژاو (Tamm et al., 2018: abb. 23 & 32).
Fig. 1: Right, a Sasanian wall in Gerd-i Kazhaw; Left, column building of Gerd-i Kazhaw (Tamm et al., 2018: abb. 23 & 32).

تصویر ۲: از راست، آثار ساسانی مکتشف از گردی‌کژاو شامل طرح سفال، سفال ساسانی با نقش استامپی، سکه قباد اول (Tamm et al., 2018: abb. 24, 25, 33).

Fig. 2: The Sasanian findings from Gerd-i Kazhaw (Tamm et al., 2018: abb. 24, 25, 32).

در میان قطعات سفالی، نمونه سفال‌های استامپی مربوط به دوره متأخر ساسانی دیده می‌شود؛ هم‌چنین در نتیجه بررسی ژئومغناطیس، یک بنای ستوندار ساسانی به ابعاد حدود 40×30 متر، شامل چهار پایه‌ستون مستطیل‌شکل از قلوه‌سنگ به ابعاد $2 \times 1/7$ متر شناسایی شد که دیوارهای آن از خشت‌های مربع به ابعاد $30 \times 30 \times 7$ سانتی‌متر ساخته شده بود (تصویر ۱). یافته‌های این بنا شامل قطعات استخوانی، سفال و شیشه بود که براساس آن، بنای مذکور در دوره قباد اول بنا شده و مدت کوتاهی پس از آن رها شده است. به عقیده کاوشگران، بنای ستون‌دار ممکن است یک کلیسا و استقرار ساسانی در گردی‌کژاو نیز ممکن است متعلق به یک جامعه مسیحی باشد (Tamm et al., 2018).

- بستان سور

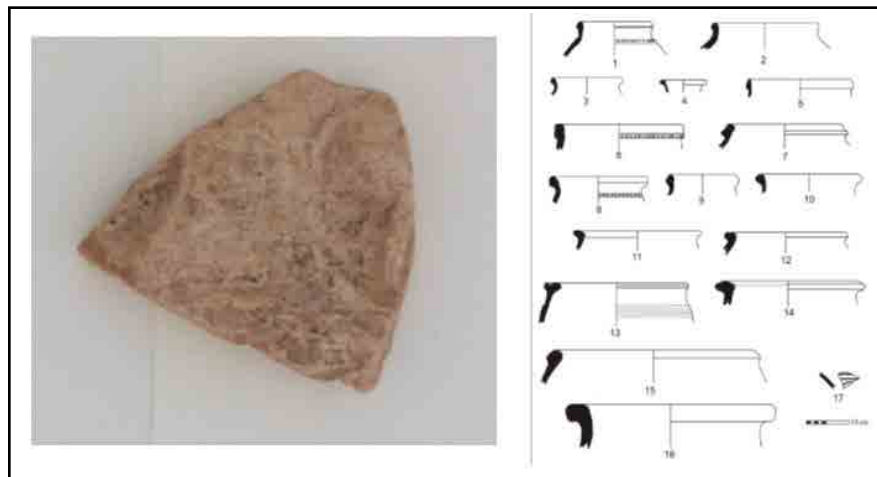
محوطه بستان سور در دشت شهرزور، در فاصله ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی سلیمانیه، در مجاورت روستای بستان سور واقع شده است. مساحت محوطه مذکور حدود $2/5$ هکتار است و در مجاورت یک چشمه قدیمی قرار دارد. کاوش‌های بستان سور از سال ۲۰۱۲ م. توسط گروهی به سرپرستی «راجر متیوس» آغاز و تا سال ۲۰۱۹ م. در پنج فصل ادامه یافت که در نتیجه آن لایه‌های مربوط به دوران نوسنگی قدیم، آشورنو و ساسانی به ضخامت بیش از $7/5$ متر شناسایی شده است (www.research.ac.uk; Mudd, 2016: 44). در ترانشه 10W، یک سازه سنگی کوچک موسوم به «بنای مرکزی» آشکار شد (تصویر ۳). بررسی سفال‌های این قسمت نشان می‌دهد که استقرار آن عمدتاً مربوط به دوره ساسانی است که احتمالاً تا اوایل دوره اسلامی (قرن اول و دوم ه.ق.) ادامه داشته است (Cooper & Welton, 2019: 11; <https://cnrs.ubc.ca>).

تصویر ۳: راست، نمایی از تپه بستان سور (Mudd, 2016: figs. 1.7)، چپ: تنور و هواکش در بنای مرکزی، ترانشه 10W بستان-سور (Cooper & Welton, 2019: figs. 9).

Fig. 3: Right, a view of Bestansur (Mudd, 2016: figs. 1.7); Left, Tannour with flue in Central Building, Trench 10W at Bestansur (Cooper & Welton, 2019: fig. 10).

به عقیده کاوشگران سفال‌های ساسانی بستان‌سور، به‌ویژه با سفال‌های تپه‌رَش واقع در مجموعه قلعه یزدگرد، در غرب ایران شباهت دارند. برروی سطح بیرونی یک قطعه سفال، دو طرح استامپی مدور دیده می‌شود که احتمالاً قسمتی از بدن یک حیوان چهارپا را نشان می‌دهد (تصویر ۴). فرم تزئین استامپی که از دیگر محوطه‌های میان‌رودانی هم شناسایی شده، ظاهراً از ویژگی‌های دوره متأخر ساسانی در حدود قرن ششم میلادی است (Cooper et al., ۲۰۱۲).

► تصویر ۴: راست، طرح سفال‌های ساسانی از تپه بستان‌سور؛ چپ، قطعه سفال ساسانی با نقش استامپی از تپه بستان‌سور (Cooper et al., 2012: figs. 3 & 4).

Fig. 4: Right, Sasanian Pottery from Bestansur; Left, A Stamped Sasanian sherd from Bestansur (Cooper et al., 2012: figs. 3 & 4).

- محوطه SSP 4

این محوطه فاقد نام محلی است. در گزارش بررسی دشت شهرزور تنها به ساسانی بودن آن اشاره شده و جزئیات بیشتری درباره این محوطه ارائه نشده است (Altaweel et al., 2012: 27).

- محوطه SSP 5

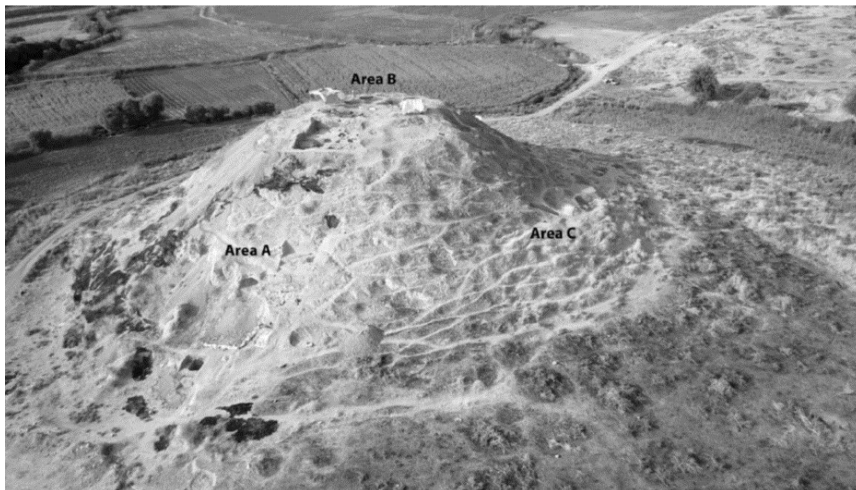
محوطه SSP5 در نزدیکی تپه معروف «یاسین تپه» قرار دارد. براساس سفال‌های سطحی، این محوطه نیز مربوط به دوره ساسانی است، اما جزئیات بیشتری درباره آن ارائه نشده است (Altaweel et al., 2012: 27).

- تل بگوم^۶

محوطه مذکور در دشت شهرزور واقع بوده و دارای حدود ۵ هکتار وسعت است. این مکان در سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳ م. کاوش شد که در نتیجه مشخص شد تل بگوم در دوره‌های حلف، عبید، مس‌وسنگ متأخر و دوران قرون وسطی دارای استقرار بوده است. در گزارش کاوش، تنها در یک جمله به وجود سفال‌های احتمالاً ساسانی در این مکان اشاره شده است. به علاوه تعداد زیادی قطعات آجری به دست آمد که شبیه آجرهای منتسب به دوره ساسانی در محوطه‌های دیگر چون بکرآوا است (Nieuwenhuys, 2016: 120).

- گردی قالرخ^۸

یک تپه مخروطی شکل است که در شمال شرقی دشت شهرزور و شمال دریاچه دربندیخان، در کنار یک چشمه دائمی، نزدیک به رودخانه وادی شاتوان^۹ واقع است. تپه گردی قالرخ حدود ۱۵۰ متر قطر دارد و بلندترین نقطه آن حدود ۲۶ متر از سطح زمین‌های اطراف ارتفاع دارد که از این لحاظ یکی از بلندترین تپه‌های این ناحیه به‌شمار می‌رود (تصویر ۵). براساس بررسی ژئومغناطیس، محوطه گردی قالرخ احتمالاً یک شهر حصاردار باستانی به مساحت حدود ۱۵ هکتار است. کاوش‌های گردی قالرخ در سال ۲۰۱۶ م. توسط یک هیأت باستان‌شناسی از دانشگاه فرانکفورت آلمان آغاز و در سال‌های ۲۰۱۷ و ۲۰۱۹ م. ادامه یافت. در نتیجه مشخص شد که محوطه مذکور از اوایل هزاره سوم پیش از میلاد تا اوایل دوران اسلامی دارای استقرار بوده است.

تصویر ۵: نمای تپه گردی قالرخ از جنوب و موقعیت ترانشه‌های کاوش شده (Wicke, 2020: fig. 2).

Fig. 5: View of Gird-i Qalrakh from South and the excavated trenches (Wicke, 2020: fig. 2).

ساختمان یک، که در اثر آتش‌سوزی سقف آن فروریخته، جالب‌ترین سازه ساسانی کشف شده در گردی قالرخ است. بقایای زغالی حاصل از تیرهای چوبی سوخته و حصیرهای نئین کلسیت شده هنوز در کف این بنا دیده می‌شود. یک ردیف از خشت‌های خام در فاصله حدود ۳۰ سانتی‌متری از دیوار قرار دارد که احتمالاً به‌عنوان نیمکت استفاده می‌شد. در کنار این سازه، آثار ۱۳ وزنه بافندگی از جنس گل پخته به‌دست آمد (تصویر ۶). بسیار احتمال دارد که در اینجا یک دار بافندگی در کنار نیمکت خشتی برپا بوده است. در فضای بین دیوار و نیمکت خشتی، قطعات کاشی گلی فروریخته به ابعاد حدود ۲/۵×۱۲×۴۰ سانتی‌متر قرار داشت که احتمالاً بخشی از یک قفسه یا تاقچه تعبیه شده در دیوار بوده‌اند. در میان بقایای آوار قفسه، یک مهر استامپی فرسوده و ۱۶ اثر مهر استامپی به‌دست آمد. برخی از اثرمهرها، حامل اثر منسوجات بر سطح خود هستند که احتمالاً حاکی از این است که این قطعات مهر و موم در اصل بر روی دسته‌های لباسی که در این کارگاه تولید می‌شد، متصل می‌شد. اثرمهرها نقوش مختلفی را نشان می‌دهند، اما هیچ‌کدام از نوع سبک شاخص کلاسیک ساسانی نیستند. یک اثرمهر نمایانگر

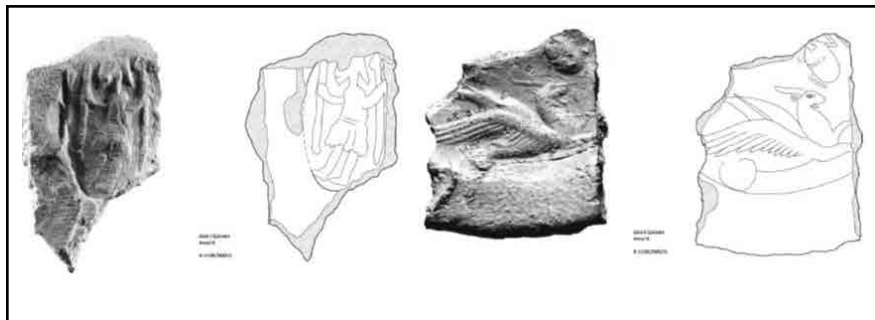
یک موجود ترکیبی بال‌دار، به احتمال بیشتر یک بز-ماهی است که از لحاظ شمایل‌شناسی به هنر میان‌رودان باستان ارتباط دارد اما هم‌چنان تا دوره ساسانی در هنر مهرها باقی مانده است. نمونه دیگر، نمایانگر پیکره یک مرد ریشو است که دو تکه چوب در دست دارد. در دوره ساسانی این موتیف معمولاً به عنوان پیکره اساطیری گاومرد تفسیر می‌شد (تصویر ۷). کاوشگر معتقد است که بقایای یک کارگاه نساجی به همراه اثرمهرهای استامپی مخصوص کالا در گردی‌قارخ نشان می‌دهد که این استقرار محل تولید و مبادله منسوجات، در مقیاسی فراتر از مصرف داخلی بوده است که این امر از محوطه کوچکی چون گردی‌قارخ انتظار نمی‌رفت (https://uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh; Wicke, 2020: 463-78).

► تصویر ۶: راست، بخشی از یک بنای مربوط به دوره ساسانی در تپه گردی‌قارخ، تجمع وزنه‌های گلی بافندگی در تصویر مشخص است. (https://uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh). چپ، وزنه‌های گلی بافندگی مکشوف از لایه ساسانی تپه گردی‌قارخ (Wicke, 2020).
Fig. 6: Right, Building I at Gird-i Qalrakh with remains of the Sasanian loom, Left, loom weights of secondarily baked clay from Building I (Wicke, 2020).

► تصویر ۷: طرح و تصویر دو قطعه گلی مربوط به دوره ساسانی با نقش استامپی بز-ماهی بال‌دار و مرد ریشو مکشوف از تپه گردی‌قارخ (Wicke, 2020: fig. 9a & 9b).

Fig. 7: Sasanian Sealings with motifs of goat-fish and bearded man from Gird-i Qalrakh (Wicke, 2020: fig. 9a & 9b)

- سوتک تپه (SSP 23)

سوتک تپه^{۱۰} در جنوب غربی شهر زور واقع است. براساس گفته هیأت بررسی، استقرار ساسانی در سوتک تپه بر روی خاک بکر بنا شده، اما اطلاعات بیشتری درباره این محوطه منتشر نشده است (Altaweel et al., 2012: 27).

- بکرآوا^{۱۱}

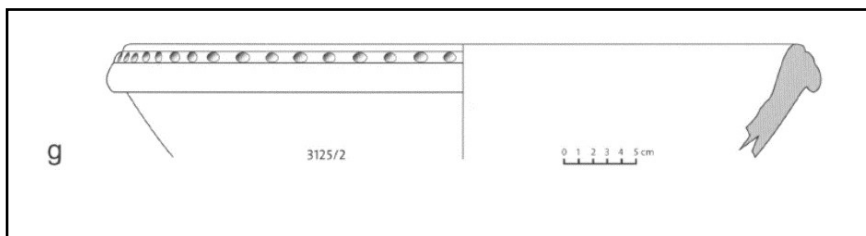
در حومه شهر حلبجه، نزدیک مرز ایران، در ساحل شمال شرقی رود تانجرو واقع شده و با داشتن حدود ۴۰ متر ارتفاع و ابعاد ۶۰۰×۸۰۰ متر (حدود ۴۸ هکتار مساحت)، بزرگ‌ترین تپه بخش جنوبی دشت شهر زور به شمار می‌رود (تصویر ۸). بکرآوا در سال ۲۰۰۹م. مورد بررسی و در سال‌های ۲۰۱۴-۲۰۱۰م. در چهار فصل توسط هیأتی از دانشگاه هیدلبرگ آلمان مورد کاوش قرار گرفت. در مجموع، لایه‌های استقراری دوران مفرغ، آهن (دوران آشوری و هخامنشی) و ساسانی-اسلامی، از این مکان شناسایی شده است.

تصویر ۸: بکرآوا، دامنه جنوب غربی ارگ (Miglus et al., 2013: fig. 4).

Fig. 8: Bakr Awa. Southwestern slope of the citadel (Miglus et al., 2013: fig. 4).

براساس گزارش کاوشگران، شواهد مربوط به دوره ساسانی تنها محدود به شمار کمی قطعات سفالی مربوط به گمانه‌ها است که فاقد هرگونه لایه استقرار مرتب است. قطعاتی از سفالینه‌های لایه ۹ توسط انگشت و ناخن داغ‌دار شده‌اند و برخی هم لبه‌های دو قسمتی دارند (تصویر ۹). این نمونه‌ها ممکن است نشان‌دهنده انتقال توالی سفالی از دوره ساسانی به اوایل اسلامی باشد. به‌طور کلی براساس لایه‌نگاری مقدماتی در ناحیه ۳، محوطه بکرآوا، لایه 9a با قید احتمال و احتیاط مربوط به دوره ساسانی / اوایل دوران اسلامی، یعنی حدود قرن سوم تا هفتم میلادی تاریخ‌گذاری شده است (Miglus et al., 2013: 67 & 73; Miglus, 2016: 237; (APKRI, 2015: 7).

تصویر ۹: نمونه سفال منسوب به دوره ساسانی از بکرآوا (Miglus et al., 2013: fig. 41).

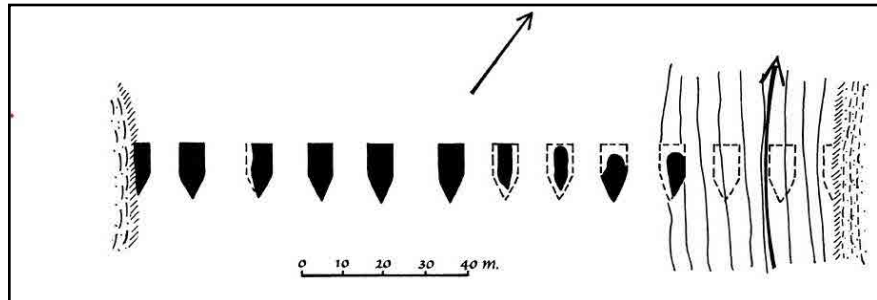
Fig. 9: An early Islamic or Sasanian pottery from Bakr Awa (Miglus et al., 2013: fig. 41g).

- یاسین تپه

یاسین تپه، محوطه بیضی شکل بزرگی به ابعاد ۶۶۰×۶۰۰ متر و ارتفاع ۲۵ متر است که در میانه بخش غربی دشت شهرزور واقع است. این مکان از سوی شمار قابل توجهی از پژوهشگران به عنوان یکی از گزینه‌های اصلی برای مکان یابی شهرزور پیشنهاد شده است (ابن مستوفی، ۱۹۸۰: ج ۱، ۵۹۷؛ Thomas, ۱۹۸۰: 15-16; Altaweel et al., 2012: 102; Rawlinson, 1839: 299; (1867: 299). یاسین تپه در سال ۱۹۷۳ م. توسط «اسماعیل حجاره» کاوش شد، اما آثار و شواهد استقرار ساسانی از آن گزارش نشده است (حجاره، ۱۹۷۵)؛ البته با توجه به بزرگی تپه مذکور و حجم محدود کاوش، هنوز نمی‌توان درباره وجود یا عدم وجود لایه ساسانی در این محوطه اظهار نظر قطعی نمود و یاسین تپه با توجه به ابعاد و موقعیت آن، هم‌چنان یکی از گزینه‌های اصلی برای مکان یابی شهرزور به شمار می‌رود.

- پردی کیناچان^{۱۲}

پردی کیناچان، نام یک پل قدیمی است که در جنوب غربی شهر حلبجه قرار داشت و در گذشته بکراوا را به خرما متصل می‌کرد، اما پس از احداث سد دربندیخان زیر آب رفت. پردی کیناچان در مجموع حدود ۱۷۰ متر طول و ۱۳ پایه داشته است. پل از مصالح سنگ و ساروج با روکشی از تخته سنگ‌های تراش خورده ساخته شده و در یک طرف پایه‌های آن آب‌شکن‌های مثلثی وجود داشت (تصویر ۱۰). پژوهشگران تصور می‌کنند که در دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی، تردد از مسیر دینور-شهرزور و قصرشیرین-شهرزور از طریق پل مذکور بوده است. «چریکف پردی کیناچان» را متعلق به دوره ساسانی و «فواد صفر» نیز مربوط به دوره اشکانی یا ساسانی دانسته است. علاوه بر پل کیناچان، دو پل دیگر به نام‌های «پردی کوران» (پل پسران) و «کوس آوا» در این مسیر بر روی رود سیروان وجود دارند که به عقیده فواد صفر با پل کیناچان هم‌دوره هستند (Safar, 1974; Altaweel et al., 2012: 15-16).

► تصویر ۱۰: پلان پردی کیناچان (Safar, 1974: fig. 1).

Fig. 10: Plan of Pird-i Kinachan (Safar, 1974: fig. 1).

بحث و تحلیل

در بحث پراکنش محوطه‌های ساسانی دشت شهرزور، تأثیر عواملی چون ارتفاع منطقه، دسترسی به منابع آبی، دوری و نزدیکی به راه‌های اصلی و کیفیت محوطه‌های ساسانی منطقه دارای اهمیت است. محوطه‌های ساسانی دشت شهرزور جملگی در دامنه ۵۷۰-۴۹۰ متری از سطح دریا واقع شده‌اند. این سطح از ارتفاع از نوع کوهپایه‌ای به شمار می‌رود که تقریباً حدود دو برابر دشت‌های گرمیان در جنوب، در امتداد نواحی مرکزی بین‌النهرین و حدود نصف ارتفاع دشت‌های مرتفع شمال و شمال غربی در امتداد زاگرس شمالی است. دسترسی آسان و مداوم به منابع آبی، یکی دیگر از ویژگی‌های مهم دشت شهرزور است که سبب شده دشت مذکور به صورت پیوسته از دوران پیش‌ازتاریخ تا دوره معاصر دارای استقرار باشد. چنان‌که در تصویر ۱۲ مشخص است، تمام محوطه‌های ساسانی شهرزور در کنار شاخه‌های رود تانجرو، یا در نزدیکی چشمه‌های پرآب دائمی برپا شده‌اند. باتوجه به وفور منابع آبی در دشت شهرزور، هم‌چنین بهره‌مندی از عواملی چون زمین مسطح و خاک حاصلخیز، انتظار می‌رود که دشت مذکور در دوره ساسانی نیز، هم‌چون امروز، به لحاظ کشاورزی دارای اهمیت بوده است؛ با این حال تاکنون بقایای هیچ‌گونه سیستم آبرسانی ساسانی، نظیر آن‌چه که در دشت اربیل و منطقه رود دیاله و گرمیان (کلار) در اقلیم کردستان مشاهده می‌شود (Ur et al., 2013: 106).

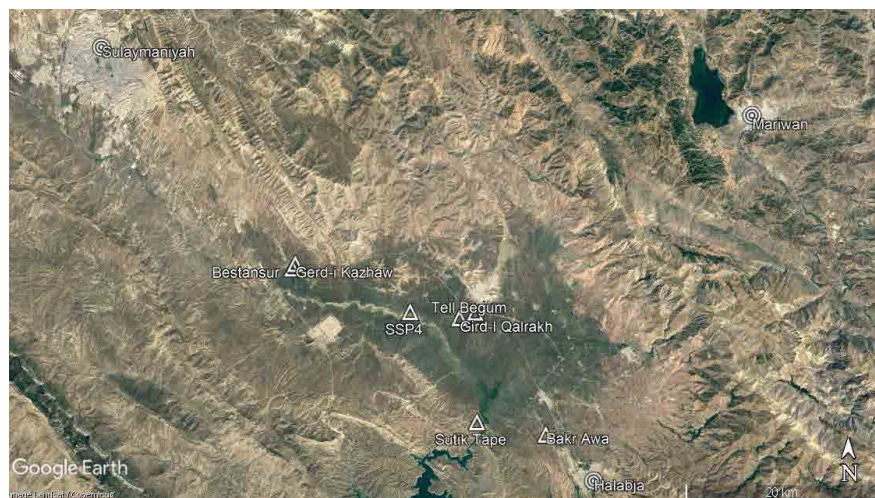
است. (Casana & Glatz, 2017; Fetner, 2015: 40)، در دشت شهرزور شناسایی نشده

مورخان اوایل دوران اسلامی در نوشته‌های خود به راهی که از قصرشیرین به دیزکران و شهرزور می‌رفته است، اشاره کرده‌اند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۱۹)؛ اما باتوجه به شواهد باستان‌شناختی موجود، به نظر می‌رسد که در دوران ساسانی مسیر کوتاه‌تر و پرترددی هم وجود داشت که از طریق تیسفون وارد دره رود دیاله (دشت کلار کنونی) می‌شد و سپس به پایکولی و شهرزور می‌رفته است. آثار و محوطه‌های پرشمار ساسانی در طول این مسیر گواه اهمیت آن است (Casana & Glatz, 2017). مورد قابل بحث دیگر، اهمیت برخی از محوطه‌های ساسانی شهرزور، باوجود محدودیت کاوش‌ها و نوپا بودن عمر کاوش‌ها در این منطقه است. برخی از محوطه‌های باستانی دشت شهرزور چون گردی‌کژاو و گردی‌قالرخ، باتوجه به کیفیت آثار به دست آمده جزو محوطه‌های مهم دوره ساسانی در اقلیم کردستان به شمار می‌روند، از گردی‌کژاو بناهای ستون‌دار احتمالاً با کارکرد مذهبی یا حکومتی و از گردی‌قالرخ هم بقایای یک کارگاه نساجی به همراه اثر مهرهای مخصوص مبادله کالا کشف شد که نشان می‌دهد این استقرار محل تولید و صادرات منسوجات بوده است. درمجموع این محوطه‌ها دربردارنده اطلاعاتی درباره استحکامات (گردی‌کژاو)، اقتصاد، مراکز بومی تولید منسوجات (گردی‌قالرخ)، سفال‌سازی و دیگر جنبه‌های معیشتی منطقه دشت شهرزور و شمال عراق در دوره ساسانی هستند.

یکی از مباحث اصلی موردتوجه پژوهشگران در ارتباط با شهرزور، مکان‌یابی استقرار اصلی شهرزور در دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی بوده است. در دو قرن گذشته، چندین نقطه واقع در دشت شهرزور از سوی پژوهشگران به عنوان گزینه احتمالی برای موقعیت شهر قدیمی شهرزور پیشنهاد شده است. ابتدا «جیمز ریچ» که در اوایل قرن هیجدهم میلادی از دشت شهرزور بازدید کرد، معتقد بود که شهر قدیمی شهرزور در عربت واقع بوده است (Rich, 1836: 114). ریچ درجای دیگری گفته است که گردهای محلی به او گفته‌اند که شهر قدیم شهرزور در قیزقلعه در جنوب شرقی عربت واقع بوده است (Rich, 1836: 269). گزینه احتمالی دیگر برای مکان‌یابی شهرزور که از جانب برخی پژوهشگران قدیمی چون «چریکف» و «هرتسفلد» مطرح شده، تل خورمال است (Minorsky, 1934: 356). محوطه خرمال برخی ویژگی‌های ظاهری شهرزور که توسط جغرافی‌دانان قرون نخستین اسلامی ذکر شده، از جمله داشتن حصار پیرامونی و یک بخش مرتفع درونی (ارگ) را دارا می‌باشد (مظلوم و یاسین، ۱۹۷۰: لوح ۲). با این حال بیشتر پژوهشگران معتقدند که بقایای شهرزور قدیم در زیر محوطه بزرگ موسوم به «یاسین تپه» یا «تل یاسین» مدفون است. درمجموع، باتوجه به آنچه که گفته شد، تاکنون آثار و بقایای دوره ساسانی از هشت محوطه باستانی در دشت شهرزور شناسایی شده است. باتوجه به وسعت استقرار ساسانی و کیفیت و کمیت آثار ساسانی به دست آمده، محوطه‌های گردی‌قالرخ و یاسین تپه می‌توانند کاندیداهای احتمالی برای استقرار اصلی شهرزور در دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی باشند.

جدول ۱: محوطه‌های دشت شهرزور بالایه استقراری ساسانی (نگارندگان، ۱۴۰۰).
 Tab. 1: The sites of Shahrizor which have the Sasanian layer (Authors, 2021).

ردیف	نام اثر	نوع کارکرد			موقعیت جغرافیایی	ارتفاع از سطح دریا (متر)	مساحت	نوع یافته						
		محوطه استقراری	پژ	استحکامات				معماری	سفال	شیشه	مهر / اثر مهر	سکه	منسوجات	
۱	گردی کژاو	*		*	دشت شهرزور	۵۷۰	۴ هکتار	*	*	*	*	*		
۲	بستان سور	*			دشت شهرزور	۵۶۷	۲/۵ هکتار	*	*					
۳	SSP 4	*			دشت شهرزور	۵۰۷			*					
۴	SSP 5	*			دشت شهرزور	۵۰۰			*					
۵	تل بگوم	*			دشت شهرزور	۴۹۹	۵ هکتار	*	*					
۶	گردی قارخ	*		*	دشت شهرزور	۴۹۳	۱۵ هکتار	*	*	*	*	*		
۷	سوتک تپه	*			دشت شهرزور	۵۲۳			*					
۸	بکر آوا	*			دشت شهرزور	۵۶۳	۴۸ هکتار		*					
۹	یاسین تپه	*												
۱۰	پردی کیناچان		*											

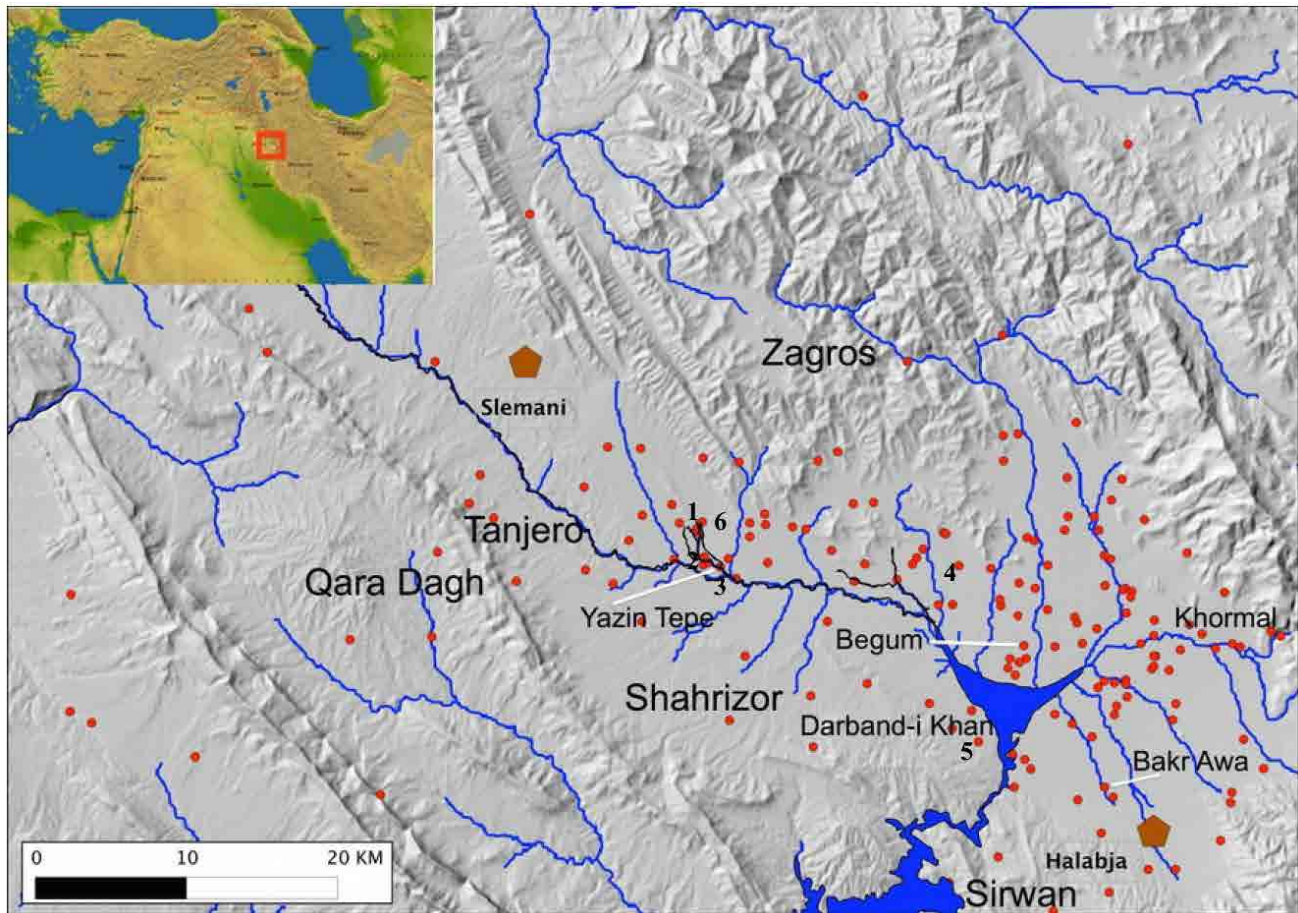

تصویر ۱۱: عکس هوایی از پراکنش محوطه‌های ساسانی در دشت شهرزور. موقعیت شهرهای سلیمانیه و حلبچه در عراق و میوان در ایران در نقشه مشخص است (Google earth, 2021).

Fig. 11: Aerial photo of distribution of the Sasanian sites of the Shahrizor plain (Google earth, 2021).

نتیجه‌گیری

اهمیت سیاسی، مذهبی و اقتصادی شهرزور در دوره ساسانی هم از طریق کتیبه‌ها و متون تاریخی و هم از طریق کمیت و کیفیت آثار و محوطه‌های باستانی واقع در دشت مذکور قابل پیگیری است؛ برای مثال، در کتاب کارنامه اردشیر بابکان، هم چنین کتیبه نرسی در پایکولی که دو منبع مهم مربوط به دوره ساسانی به‌شمار می‌روند، ائتلاف و بیعت حاکمان ناحیه شهرزور (سیارزور در متون پهلوی) با شاهان وقت ساسانی گزارش شده است که این موضوع حاکی از اهمیت و جایگاه شهرزور در معادلات سیاسی این دوران است. مسلماً یکی از دلایل اصلی توجه شاهان

▲ تصویر ۱۲: موقعیت محوطه‌های ساسانی دشت شهرزور در نقشه: ۱. بستان‌سور، ۲. SS4، ۳. SS5، ۴. گردی‌قالرخ، ۵. سوتک‌تپه، ۶. گردی‌کژاو (Marsh & Altaweel, 2020: fig. 1).
Fig. 12: The location of the Sasanian sites of the Shahrizor plain in map: 1. Bestansur, 2. SS4, 3. SS5, 4. Gird-i Qalrakh, 5. Sutik Tape, 6. Gerd-i Kazhaw (Marsh & Altaweel, 2020: fig. 1).

ساسانی به ناحیه شهرزور، موقعیت جغرافیایی آن در میانه راه تیسفون به آتشکده آذرگشنسب (شیز) بوده است. باتوجه به آن‌که زائران زردشتی که از شهر تیسفون پایتخت ساسانی رهسپار آتشکده مذکور بودند، از ناحیه شهرزور می‌گذشتند، به نظر می‌رسد که این ناحیه در این زمان، در حوزه نفوذ آئین مذکور قرار داشت. این گمان از آنجا تقویت می‌شود که مطابق متون اوایل دوران اسلامی، روحانیان زردشتی شهرزور به دلیل مقاومتی که در برابر هجوم اعراب مسلمان از خود نشان دادند، قتل عام شدند. علاوه براین به گواهی همین متون تا چند دهه پس از سقوط ساسانیان، میان جمعیت زردشتی بومی منطقه با فرمانروایان مسلمان و حتی جمعیت مسیحی منطقه کشمکش بوده است.

بررسی محوطه‌های ساسانی دشت شهرزور به لحاظ کمی و کیفی نیز حاکی از اهمیت این منطقه در دوره ساسانی است؛ درواقع شواهد باستان‌شناختی حاصل از نتایج کاوش‌ها و بررسی‌ها، وجود استقرارهای مربوط به دوره ساسانی را در دشت شهرزور تأیید می‌کند. تاکنون از هشت محوطه باستانی در دشت شهرزور آثار و بقایای مربوط به دوره ساسانی به دست آمده است. در این میان باتوجه به شواهد باستان‌شناختی موجود، یک محوطه کاوش شده به نام «گردی‌قالرخ» که لایه ساسانی دارد؛ همچنین محوطه یاسین‌تپه می‌تواند به‌عنوان گزینه‌های

احتمالی استقرار اصلی شهرزور در دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی مطرح شوند. دلیل مطرح شدن این فرض در مورد یاسین تپه آن است که تپه مذکور بزرگ‌ترین استقرار بخش غربی دشت شهرزور به شمار می‌رود که بر سر راه تیسفون-پایکولی-دشت شهرزور واقع شده است. با این حال هرگونه اظهار نظر قطعی در مورد ارتباط یاسین تپه و استقرار معروف شهرزور در دوره ساسانی، مستلزم کاوش‌های آتی در این محوطه است. در مورد گردی قالرخ هرچند به لحاظ وسعت استقرار، کوچک‌تر از یاسین تپه است، اما براساس نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی، این مکان حاوی اطلاعات جالبی درباره اقتصاد معیشتی و شیوه تبادلات تجاری دشت شهرزور در دوره ساسانی است که نشان می‌دهد این مکان یک مرکز اقتصادی، دارای کارگاه‌های تولید منسوجات بوده است. در هر صورت با توجه به آن که هر دو محوطه مذکور از دوران پیش از دوره ساسانی، از جمله دوره آشورنو هم لایه استقرار دارند؛ انتساب بانی شهرزور به قباد پادشاه ساسانی، چنان که در برخی از متون اسلامی مطرح شده است، با وضعیت این دو محوطه تطابق ندارد. این بدان معناست که برخلاف اطلاعات متون اسلامی، شهرزور یک شهر نوپای ساسانی نبوده است؛ چه در غیر این صورت استقرار اصلی دوره ساسانی را می‌باید در نقطه دیگری از دشت شهرزور جستجو نمود. در مجموع، شهرزور به عنوان یک مرکز مهم منطقه‌ای در لبه غربی ایران‌شهر، هنوز ناگفته‌های بسیاری از دوره ساسانی و فرهنگ مشترک ایرانی در دل خود دارد که نیازمند توجه بیشتری، به ویژه از سوی پژوهشگران ایرانی است.

سپاسگزاری

از آقای دکتر ایرج رضائی برای مطالعه این مقاله و راهنمایی‌های مفیدشان سپاسگزاریم.

مشارکت درصدی نویسندگان

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول است و نگارنده دوم در مقام استاد راهنما در نگارش این پژوهش مشارکت فعال داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان متعهد می‌گردند که این مقاله حاصل یک پژوهش است و استفاده از پژوهش‌های دیگر با رعایت کامل اصول پژوهشی و با ذکر منبع صورت گرفته و در آن هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

پی‌نوشت

1. Syārazūr
2. Nōdširagān
3. Xāyān ī Nikatrā
4. Sābā Gūšnāzdād
5. Gerd-i Kazhaw

6. Bestansur
7. Tell Begum
8. Gird-I Qalrakh
9. Wadi Shatwan
10. Sutik Tape
11. Bakr Awa
12. Pird-I Kinachan

کتابنامه

- ابن مستوفی، مبارک بن احمد، ۱۹۸۰، تاریخ اربل. مصحح: صقار، سامی بن السید خماس، عراق: دارالرشید للنشر.
- ابن خردادبه، عبید الله بن عبد الله، ۱۸۸۹، المسالك و الممالک. طبع فی مدینة لیدن المحروسه، بمطبعه بریل.
- ابن رسته، احمد بن عمر، ۱۸۹۲، الأعلاق النفیسة. بیروت: دار صادر.
- ابن فقیه، احمد بن محمد، ۱۳۷۹، البدان. ترجمه محمد رضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- آزادی نژاد، آزاده؛ زرین کوب، روزبه؛ و فروزش، سینا، ۱۴۰۰، «نابسامانی کلیسای شرقی بین النهرین از دوره خسرو پرویز تا برافتادن ساسانیان». ادیان و عرفان، ۵۴ (۲): ۲۸۱-۳۰۱. DOI: 10.22059/JRM.2022.330738.630254
- اسکندری، نصر بن عبد الرحمن، ۱۴۲۵، الأمکنة و المیاه و الجبال و الآثار. ریاض: مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی، ۱۳۶۳، تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران. تصحیح: هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی، ۱۳۶۷، مرآة البلدان. تصحیح و حواشی: عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، جلد اول، تهران: دانشگاه تهران.
- بدلیسی، شرف الدین بن شمس الدین، ۱۳۷۷، شرفنامه، تاریخ مفصل کردستان. به اهتمام: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- بروسوی، محمد بن علی، ۱۴۲۷، أوضح المسالك إلى معرفة البلدان و الممالک. مصحح: عبدالرواضیة، مهدی، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۳۳۷، فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- بیهقی، علی بن زید، ۱۳۶۱، تاریخ بیهق. تصحیح: احمد بهمنیار، تهران: کتابفروشی فروغی.
- جعفری، جعفر بن محمد، ۱۳۸۴، تاریخ یزد. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- حجاره، اسماعیل حسین، ۱۹۷۵، «التنقیب فی سهل شهرزور، یاسین تبه (الموسم الاول ۱۹۷۳)». سومر، المجلد الحادی و الثلاثین، الجزء الاول و الثاني: ۲۷۵-۲۳۸.
- حموی، یاقوت بن عبد الله، ۱۳۸۰، معجم البلدان. ترجمه علی نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).

- سان احمد، بریار؛ و سلیمی، اسماعیل، ۱۳۹۸، «بازسازی شکست سپاهیان خسروپرویز در شمال عراق با اتکاء بر کاوش‌های قلعه بازیان سلیمانیه». نخستین همایش دوسالانه بین‌المللی انجمن علمی باستان‌شناسی ایران، تهران: آریارنا: ۶۲-۷۸.

- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، ۱۳۶۳، *بستان السیاحه*. تهران: سنایی.
 - فره‌وشی، بهرام، ۱۳۵۴، *کارنامه اردشیر بابکان*. انتشارات دانشگاه تهران.
 - قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰، *الخراج*. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: نشر البرز.
 - قزوینی، زکریا بن محمد، ۱۳۷۳، *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه میرزاجهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.
 - محمدامین، هاوری یاسین، ۲۰۱۴، *لیکولینه‌وه‌یهک له جوگرافیای ههریمی کوردستانی عیراق*. سلیمانی.
 - مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۲، *نزهة القلوب*. تهران: دنیای کتاب.
 - مشکور، محمد جواد، ۱۳۸۹، *تاریخ سیاسی ساسانیان*. بخش اول چاپ سوم، تهران: دنیای کتاب.
 - مظلوم، طارق؛ و یاسین، ولید، ۱۹۷۰، «استطلاعات اثریه فی محافظه السلیمانیه». سومر، *المجلد السادس و العشرون*: ۳۶۲-۳۴۷.
 - مقدسی، محمد بن احمد، ۱۳۶۱، *أحسن التقاسیم*. ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.

- A. P. K. R. I., (Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq) 2015, K. Kopanias, J. Mac Ginnis and J. Ur (eds), Harvard Library press.

- Al-Mashhadani, A. S.; Azeez, D. R. & Faqi Qadir, M. H. S., 2009, "Study of Landcover/Landuse in Sharazur Plain by using Remote Sensing Techniques". *Mesopotamia J. of Agric*, 37 (1): 2-11. DOI: <http://dx.doi.org/10.33899/magrj.2009.27374>

- Altaweel, M.; Marsh, A.; Muhl, S.; Nieuwenhuys, O.; Radner, K.; Rasheed, K. & Saber, S. A., 2012, "New Investigations in the Environment, History, and Archaeology of the Iraqi Hilly Flanks: Shahrizor Survey Project 2009-2011". *Iraq*, 74: 1-35. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021088900000231>

- Bedlisi, Sh., 1377, *Sharafnameh*. V. Vliaminof (ed), Tehran: Asatir (in Persian).

- Beihaghi, A., 1361, *Tarikh e Beihagh*. A. Bahmaniar (ed), Tehran: Forugh (in Persian).

- Belazari, A., 1337, *Fotuh Al-Boldan*. Translated by: M. Tawakol, Tehran: Noghreh (in Persian).

- Bonacossi, D. M. & Iamoni, M., 2015, "Landscape and Settlement in the

eastern upper Iraqi Tigris and Navkur plains: the land of Nineveh \ project, seasons 2012-2013". *Iraq*, 77 (01): 9-39. DOI: <https://doi.org/10.1017/irq.2015.5>

- Borusewi, M., 1427, *Awzah Al-Masalik ela ma'refat Alboldan wa Al-Mamalik, M A'bd AL-Ruaziah*. Beirut: Dar Al-qarb Al-Islami (in Arabic)

- Bosworth, C. E.; Van Donzel, E. & Heinrichs, W. P., (eds.), 1997, *The Encyclopedia of Islam*. New Edition, Vol. IX, Leiden: Brill: 218.

- Boyce, M., 2011, "Ādur Gušnasp". *Encyclopædia Iranica*, 5: 475-476.

- Brill, E. J., 1937, *E. J. W. Gibb Memorial Series*. University of California.

- Casana, J. & Glatz, C., 2017, "The Land behind the Land behind Baghdad: Archaeological Landscapes of the Upper Diyala (Sirwan) River Valley". *Iraq*, 79: 47-69. DOI: <https://doi.org/10.1017/irq.2017.3>

- Cereti, C. G.; Terribili, G.; Colliva, L. & Vassalli, M., 2019, *The Monument of Paikuli: The Activities of the Italian Archaeological Mission*. SCIENZE DELL'ANTICHITA, SAPIENZA UNIVERSITA DI ROMA.

- Cooper, L. & Welton, L., 2019, "Report on University of British Columbia Excavations in Trenches 10W and 10N, Bestansur, Spring 2019". *Excavations at Bestansur*; March-June 2019 Field report.

- Cooper, L.; Rijib, Z. & Ahmed, S., 2012. "Neo-Assyrian and Sasanian Pottery". in: Roger and Wendy Matthews (eds), *Central Zagros Archaeological Project, Excavations at Bestansur Archive Report*, March 17th-April 24th, Chapter 13: 150.

- E'temad Al-Saltanah, M. H. A., 1363, *Tatbiq e Loqat e goqrafiai e qadim wa jaded Iran*. H. Mohades (ed.), Tehran: Amirkabir. (in Persian)

- E'temad Al-Saltanah, M. H. A., 1367, *Merat Al-Boldan*. Ab. Nawaei (ed.), Tehran: University of Tehran, (in Persian).

- Farahwashi, B., 1354, *Karnameh ye Ardashir e Babakan*. Tehran University press (in Persian).

- Fetner, R. A., 2015, "The Impact of Climate Change on Subsistence Strategies in Northern Mesopotamia: The Stable Isotope Analysis and Dental Microwear Analysis of Human Remains from Bakr Awa (Iraqi Kurdistan) of Human Remains from Bakr Awa (Iraqi Kurdistan)". PH.D Dissertation, University of Warsaw.

- Hamawi, Y., 1380, *Mo'jem Al-Boldan*. Translated by: A. Monzawi, Tehran: Pazhuheshgah (in Persian).

- Herzfeld, E. & Walser, G., 1968, *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient near East*. University of Michigan.

- Ibn Faqih, A. M., 1379, *Al-boldan*. Translated by: M. Hakimi, Tehran: Boniad e Farhang e Iran (in Persian).

- Ibn Khordadbeh, A., 1889, *Al-Masalek wa Al-Mamalek*. Translated by: S. Khakrand, Beirut: Dar-Al-sar (in Arabic).
- Ibn Mostofi, M., 1980, *Tarikh e Arbel*, S. Saqar (ed), Iraq: Dar Al-Rashid (in Arabic).
- Ibn Rusṭah, A., 1892, *Al-E'laq Al-Nafsiah*. Beirut: Dar Al-Sader (in Arabic).
- Ja'fari, J., 1384, *Tarikh e Yazd*. Tehran: Sherkat e Entesharat e Elmi Farhangi (in Persian).
- Kopanias, K. & MacGinnis, J. Ur, (eds.), 2015, *Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq*. Harvard Library Press
- Maqdasi, M., 1361, *Ahsan Al-Taqasim*. Translated by: A.N Monzawi, Tehran: Sherkat e Moalefan wa Motarjeman (in Persian).
- Marsh, A. & Altaweel, M., 2020, "The Search for Hidden Landscapes in the Shahrizor: Holocene Land Use and Climate in Northeastern Iraqi Kurdistan". in: *New Agendas in Remote Sensing and Landscape Archaeology Studies in Honour of Tony J. Wilinson*, D. Lawrence and M. Altaweel and G. Phillip (eds.), Oxford: Archaeopress.
- Mashkur, M. J., 1389, *Tarikh e siasi e Sasanian*. Third edit, Tehran: Donyaye Ketab (in Persian).
- Matthews, R.; Matthews, W.; Raheem, K. R. & Richardson, A., (eds.), 2020, *The Early Neolithic of the Eastern Fertile Crescent: Excavations at Bestansur and Shimshara, Iraqi Kurdistan, Central Zagros Archaeological Project CZAP Reports*. vol. 2, Oxbow Books, Oxford & Philadelphia.
- Miglus, P. A., 2016, "About Bakr Awa". in: K. Kopanias and J. MacGinnis (eds), *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, Oxford: 229-240.
- Miglus, P. A.; Bürger, U.; Fetner, R. A.; Mühl, S. & Sollee, A., 2013, "Excavation at Bakr Awa 2010 and 2011". *Iraq*, 75: 43 – 88. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021088900000413>
- Minorsky, V., 1934, "Shehirzur". *Encyclopedie d'Islam*, edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset and R. Hartmann, Tome IV, Paris: 356-358.
- Mostofi, H., 1362, *Nozhat Al-Qolub*. Tehran: Donyaye Ketab (in Persian).
- Mudd, D., 2016, "People and Ground Stone Tools in the Zagros Neolithic-Economic and Social Interpretations of the Assemblage from Bestansur, Iraqi Kurdistan". PHD Thesis, University of Reading.
- Nieuwenhuyse, O.; Odaka, T.; Kaneda, A.; Muhl, S.; Rasheed, K. & Altaweel, M., 2016, "Revisiting Tell Begum: A Prehistoric Site in the Shahrizor Plain, Iraqi Kurdistan". *Iraq*, 78: 103-135. DOI: <https://doi.org/10.1017/irq.2016.7>

- Potts, D. T.; Radner, K.; Squitieri, A.; Ameen, A.; Rohde, J.; Yawar, P.; Herr, J.-J.; Salih, H.; Petchey, F.; Hogg, A.; Gratuze, B.; Raheemc, K. R. & Potts, H. B., 2018, "GIRD-I ROSTAM 2018: PRELIMINARY REPORT ON THE FIRST SEASON OF EXCAVATIONS BY THE JOINT KURDISH-GERMAN-AMERICAN TEAM". *JEOL*, 47: 91-127. DOI: <https://doi.org/10.5282/ubm/epub.68917>
- Qazwini, Z., 1373, *Asar Al-Belad wa Akhbar Al-E'bad*. Translated by: Mirza Jahangir Qajar, Tehran: Amirkabir (in Persian).
- Qodameh, 1370, *Al-kharaj*. Translated by: H. Qarahchanlu, Tehran: Alborz (in Persian).
- Rawlinson, M., 1839, "Notes on a March from Zohab, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the year 1836". *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9: 26-116. DOI: <https://doi.org/10.2307/1797715>
- Rich, C. J., 1836, *Narrative of a Residence in Koordistan*. Londra, vol. II.
- Safar, F., 1974, "Pird-i Kinachan". *Iraq*, 36 (1/2): 193-198 DOI: <https://doi.org/10.2307/4199988>
- Shirwani, Z., 1363, *Bostan Al-Siahat*. Tehran: sanaei (in Persian).
- Skandari, N., 1425, *Al-Amkenah wa Al-Miah wa Al-Jebal wa Al-Asar, 1425*. Riaz: markaz Al-Malek Faisal lebohut wa Al-Derasat Al-Islamiah (in Arabic).
- Tamm, A.; Fassbinder, J.; Hofmann, I.; Fink, C.; Borsdorf, P.; Davtyan, R.; Schmalenberger, E.; Stier, L.; Einwag, B. & Otto, A. 2018, "Ausgrabungen in Gird-i Kazhaw (Iraqi-Kurdistān) 2015–2017". *MDOG*, 150: 89-146. URL: https://www.researchgate.net/publication/350278400_Tamm_2018_Ausgrabungen_in_Gird_i_Kazhaw_Iraqi_Kurd
- Thomas, E., 1867, "Art. IX. Sassanian Inscriptions". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3 (1): 241-358. DOI: <https://www.jstor.org/stable/44012769>
- Ur, J.; Jong, L. D.; Giraud, J.; Osborne, J. F. & MacGinnis, J., 2013, "Ancient Cities and Landscapes in the Kurdistān Region of Iraq: The Erbil Plain Archaeological Survey 2012 Season". *Iraq*, 75: 89-117. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021088900000425>
- Wicke, D., 2020, "Results of the First Two Seasons of Excavations at Gird-I Qalrakh, a Local Site in the Shahrizor-Plain (Iraqi Kurdistān)". in: A. Otto/M. Herles/K. Kaniuth (Hrsg), *Proceedings of the 11th International Congress of the Ancient Near East*, 2, Wiesbaden: 463-478.